

Januari 2009

Spiritualiteit, religiositeit en het begraven of cremeren van de overleden dierbare en het verband met voortgezette banden

**MASTER THESIS
KLINISCHE PSYCHOLOGIE**

**Universiteit Utrecht
Opleiding psychologie
2008-2009**

Auteur:

L.P. Vonk, 0370819

Begeleider:

Dr. H.A.W. Schut

Spiritualiteit, religiositeit en het begraven of cremeren van de overleden dierbare en het verband met voortgezette banden

L.P. Vonk

Abstract

Little is known about continuing bonds (the presence of an ongoing inner relationship with the deceased) in relationship with spirituality, religion and burial or cremation of the deceased. The objective of the study was to examine whether spirituality, religion and burial or cremation of the deceased are of any influence on creating a continuing bond. A questionnaire was used which was partly designed by the authors and partly composed with other questionnaires. The questionnaires were filled in at faculties, parks, sports canteens, libraries and at a hospital by 256 respondents (63.7% women, mean age 26.7, SD 11.3, 18 to 62 years). In this study results show that spirituality is a predictor of creating a continuing bond. On first sight, religion is not, but when this group is defined in a low, middle and high group, the middle group was the strongest predictor of continuing bonds. Whether the deceased is buried or cremated is no predictor of creating a continuing bond. The significance of the findings as well as the limitations of the study are addressed in the discussion.

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Inleiding	5
Methode	13
Resultaten	19
Discussie	25
Literatuurlijst	30

Voorwoord

In het kader van de Master Klinische & Gezondheidspsychologie aan de Universiteit van Utrecht is voorliggend onderzoek tot stand gekomen. Bij de oriëntatie voor verschillende onderwerpen, in het kader van het masteronderzoek met het thema ‘impact van verlieservaringen’, was de mate waarin nabestaanden voortgezette banden ervaren met overleden dierbaren het onderwerp dat de meeste interesse en het meeste enthousiasme opriep.

Rouw is een onderwerp dat fascineert en interesseert, zowel op persoonlijk als op wetenschappelijk niveau. Bovendien komt ieder individu in aanraking met het overlijden van dierbaren en daarmee met rouwverwerking. Om die reden is huidig onderzoek voor ieder individu wellicht interessant en van toepassing.

De oriëntatiefase heeft geleid tot de keuze voor een aantal factoren die van invloed zouden kunnen zijn op voortgezette banden. Spiritualiteit, religie en het begraven dan wel cremieren van de overleden dierbare werden gekozen als concepten die een mogelijk verband vormen met voortgezette banden.

Mijn dank gaat uit naar Dr. Henk A.W. Schut voor de begeleiding, adviezen en deskundigheid. Zijn professionaliteit en passie voor de psychologie waren een stimulans om huidig onderzoek tot het uiteindelijke resultaat te brengen.

Utrecht, 2009

Linda Vonk

Inleiding

“Mijn vader is onlangs overleden. Mijn moeder voelt zijn aanwezigheid nog iedere dag en praat met hem. Ze zijn helemaal vergroeid na 50 jaar huwelijk. Ik voel die ‘aanwezigheid’ niet, hij zit alleen maar in m'n hoofd.”

Dit is een reactie van een vrouw op een blog in de Volkskrant over het overlijden van ouders. In de bovenstaande quote beschrijft de dochter een ervaring van contact met de overleden vader ná het overlijden. De aanwezigheid van de vader wordt na zijn dood nog steeds door de moeder ervaren. Mensen die rouwen ontwikkelen soms een innerlijke representatie van de overledene door de internalisering van attitudes, gedrag en waarden die associëren met de overledene. In onderzoeken naar rouw wordt de term voortgezette banden over het algemeen gebruikt om de aanwezigheid van een innerlijke relatie die nog steeds aanwezig is met de overleden persoon aan te duiden (Schut, Stroebe, Boelen & Zijerveld, 2006). Dit onderzoek gaat over de voortgezette band die zich kan ontwikkelen na het overlijden van een dierbare. Zijn er factoren die van invloed zijn op het ontwikkelen van deze voortgezette band met de overledene en op welke wijze en in welke mate beïnvloeden deze factoren de voortgezette band?

Voortgezette banden

Voorliggend onderzoek gaat over de voortgezette band die kan ontstaan na het overlijden van een dierbare. Vroeger werd het hebben van een band met de overledene gezien als iets pathologisch en deze band diende verbroken te worden om succesvol te zijn in het rouwproces (Walter, 1999). Tegenwoordig denk men hier anders over. Uit verschillende onderzoeken komt het belang van een voortgezette band naar voren. Een band die volgens deze onderzoeken tientallen jaren kan duren en niet geassocieerd wordt met een slechte aanpassing, maar met een vergemakkelijking van aanpassing (Klass & Walter, 2001, in Stroebe, Hansson, Stroebe & Schut, 2001). Deze aanname is in contrast met de eerdere positie die Freud en andere psychoanalytisch georiënteerde theoretici aannemen. Zij handhaven het idee dat het opgeven van de sterke, affectieve band met de overleden persoon vereist is voor adaptatie aan rouw (Schut et al., 2006). Het is nog steeds niet helemaal duidelijk of en hoe voortgezette banden met de overleden persoon de aanpassing vergemakkelijken ofwel verstoren in relatie tot rouw.

Er zijn volgens Klass en Walter (2001, in Stroebe et al., 2001) vier punten te noemen die onder een voortgezette band vallen, welke nu besproken zullen worden. De eerste is de

aanwezigheid van de overledene voelen. Uit onderzoek blijkt dat de helft van de weduwen en weduwnaars de aanwezigheid van hun overleden partner voelt. Dit gebeurt terwijl ze thuis en wakker zijn en er is geen verschil te zien in geslacht, nationaliteit, sociale klasse of sociaal isolement. Driekwart van de mensen geeft aan hier nooit met anderen over te hebben gesproken. Dit onderzoek is meerdere malen herhaald door verschillende onderzoekers waarbij dezelfde resultaten naar voren kwamen (Klass & Walter, 2001, in Stroebe et al., 2001).

Het tweede punt dat naar voren komt bij Klass en Walter (2001, in Stroebe et al., 2001) is het praten tegen de overledene. Uit dit deel komt naar voren dat men kan verwachten dat, wanneer er sprake is van een voortgezette band, buiten het aanvoelen van de overledene er ook tegen gesproken wordt. Er is weinig onderzoek gedaan naar het praten tegen de overledene. Uit een onderzoek van Schuchter en Zisook (1993, in Stroebe, Stroebe & Hansson, 1993) komt naar voren dat een derde van de weduwen en weduwnaars aangeeft te praten tegen de overledene. Een kritische noot hierbij is dat de interpretatie van het praten tegen een overledene vele dimensies heeft. Zo kan men het praten tegen een overledene als een werkelijk gesprek ervaren en bovendien bestaat er enig onderscheid in het praten in gedachten of hardop en in private of publieke sfeer. Uit onderzoek van Silverman en Nickman (1996, in Klass, Silverman & Nickman, 1996) blijkt dat de begraafplaats een gebruikelijke plek is voor volwassen kinderen om te praten tegen hun overleden ouders. Gedrag op de begraafplaats wordt pas sinds kort gedocumenteerd. Francis, Kellaher en Lee (1997, in Stroebe et al., 2001) hebben in onderzoek gevonden dat voornamelijk mannen naar de begraafplaats komen om te praten tegen de overledene. Een onderzoek naar rouw van Francis, Kellaher en Neophytou (2000) heeft het gedrag op begraafplaatsen onderzocht in de Westerse wereld. Overledenen worden na het overlijden nog steeds beschouwd als lid van de familie. Beslissingen om een graf te bezoeken worden veelal geleid door de emotionele kwaliteit van de relatie tussen de overledene en achterblijvers. Begraafplaatsen laten zien dat de maatschappij een verbintenis is tussen het verleden, de levenden en de toekomstige generaties en hebben belangrijke functies in het persoonlijke, de familiale en het gemeenschappelijke leven (Francis et al., 1997, in Stroebe et al., 2001).

Het derde punt dat naar voren komt bij Klass en Walter (2001, in Stroebe et al., 2001) is het kijken naar de overledene als morele begeleider. Uit een onderzoek van Marwit en Klass (1995, in Stroebe et al., 2001) komen drie categorieën naar voren die gekarakteriseerd kunnen worden als morele begeleiding. De categorieën bestonden uit: “Het rolmodel, situatiespecifieke begeleiding en het verduidelijken van normen en waarden”. De vierde

categorie is “remembrance formation” (Tahka, 1984, in Stroebe et al., 2001). Dit houdt in dat men de overledene identificeert als een waardevol deel van de biografie van de nabestaande. Dit biedt vaak verlichting en troost en deze categorie kan als morele begeleiding in bredere zin worden gezien (Klass, 1993). Het moreel van de overledene wordt door de nabestaanden dus gezien als een leidraad in hun leven, waaraan ze zich kunnen vasthouden.

Het vierde punt dat naar voren komt bij Klass en Walter (2001, in Stroebe et al., 2001) is het praten over de overledene. Hieronder verstaat men het praten over de overledene met mensen die de overledene ook gekend hebben. De invulling hiervan is echter niet voor alle culturen en religies gelijk. Bij de Joodse Shiva wordt van de nabestaanden verwacht dat ze discussiëren over de overledene. Bij de Noord Amerikaanse Apache mag de naam van de overledene niet hardop worden genoemd en bij het Hopi volk bestaat de wens om herinneringen op te halen over de overledene niet (Mandelbaum, 1959, in Stroebe et al., 2001).

De aspecten van een voortgezette band waar Klass en Walter (2001, in Stroebe et al., 2001) over spreken, kunnen niet worden beschouwd als aspecten van voortgezette banden die voor iedereen gelden. Zo zijn er ook volwassenen die aangeven te dromen over de aanwezigheid van de overledene, wat ook gezien kan worden als een aspect van een voortgezette band (Normand, Silverman & Nickman, 1996, in Klass et al., 1996). Bovendien zijn ervaringen van het horen, zien en aanraken van de overledene ook aspecten die men als onderdeel van een voortgezette band kan interpreteren. Inzicht in de aard van voortgezette relaties veronderstelt specifieke kennis van de overledene en de rol die de overledene heeft gespeeld. Voortgezette relaties worden gebaseerd op vele individuele aspecten en de manier waarop uiting wordt gegeven aan de voortgezette relatie hangt ook weer af van verscheidene aspecten, zoals religieuze overtuigingen, cultuur en standpunten over wat er met de overledene gebeurt (Normand et al., 1996, in Klass et al., 1996).

Silverman en Nickman (1996, in Klass et al., 1996) schrijven over voortgezette banden als interactief en interpersoonlijk, ook al is de andere persoon fysiek afwezig. Hieronder vallen innerlijke representatie en een interactieve relatie. Er zijn vele dimensies die worden beschreven wanneer men spreekt over voortgezette banden. Sommigen hiervan zijn actief, zoals het praten met de overledene, maar het kan ook zijn dat de overledene passief aanwezig is. De band met de overledene is in vele opzichten anders dan de elementen van attachment die men heeft met de levenden. Bij de overledene vertrouwt men meer op dromen, herinneringen en gesprekken over de overledene en koestert men meer objecten die men laat

denken aan de overledene. Deze kunnen echter ook allemaal een deel vormen van een band met een levend persoon.

Nu de betekenis van voortgezette banden, de controverses over het begrip en de manier van ervaren en uitdrukken besproken zijn, is de vraag bij welke mensen voortgezette banden ontstaan interessant. Uit longitudinaal onderzoek van Field, Gal-Oz en Bonanno (2003), die gebruik hebben gemaakt van de Continuing Bonds Scale (CBS), blijkt dat mensen die hoog scoren op hulpeloosheid en laag op schuld ten opzichte van de overledene tijdens een rollenspel, hoger scoren op de CBS. Ook mensen die aangeven erg tevreden te zijn over de relatie voor het overlijden scoren hoger op de CBS. Mensen die hulpeloosheid, een goede relatie voor het overlijden en weinig schuldgevoel ten opzichte van de overledene ervaren, blijken uit dit onderzoek dus eerder een voortgezette band te ontwikkelen met de overledene dan mensen die laag scoren op deze aspecten.

Voortgezette banden & religie en spiritualiteit

Wanneer de dood aanwezig is in gedachten of realiteit, is de overtuiging van het bestaan van een volgend leven de meest hoopvolle gedachte. Vele factoren beïnvloeden deze overtuiging. Zo ervaren mensen met een religieuze geloofsovertuiging deze overtuiging in sterkere mate dan mensen zonder religieuze geloofsovertuiging (Harley & Firevaugh, 1993). Wanneer religieuze groepen worden vergeleken, blijken Protestanten het meest overtuigd van het bestaan van een volgend leven, maar ook Katholieken scoren hoog op deze overtuiging. De Joodse gemeenschap is aanzienlijk minder overtuigd van dit bestaan dan de andere twee groepen. Er blijkt geen verschil te bestaan in leeftijd, maar vrouwen en laag opgeleiden blijken een grotere overtuiging te hebben van het bestaan van een volgend leven na de dood (Harley & Firevaugh, 1993). Het effect van religie op het wel of niet ervaren van contact met overledenen blijkt over het algemeen niet groot (Kearl, 1995, in Davis & Smith, 1994). Nationale onderzoeksdata indiceren dat iets meer dan de helft van de religieuze participanten geen ervaringen van contact hebben. Er bestaat echter wel enige neiging voor het ervaren van meer contact met overledenen wanneer het religieuze perspectief conservatiever wordt (Kearl, 1995, in Davis & Smith, 1994), het perspectief dat zich voornamelijk vasthoudt aan tradities en handelt vanuit de historie.

De uitdrukkingen van het ervaren van voortgezette banden hebben volgens Klass en Goss (1999) een spirituele kwaliteit door de aanwezigheid van een geheimzinnig gevoel en de manieren waarop door individuen en gemeenschappen betekenis wordt gegeven aan het leven en rouw. Onderzoek heeft echter weinig concepten verschaft om begrip te verkrijgen over de

functie die voortgezette banden hebben bij individuen. Ook komt niet naar voren hoe voortgezette banden grotere culturele betekenissen representeren. Voortgezette banden spelen een belangrijke rol in tradities van vele religies in de wereld. Ook zijn voortgezette banden op complexe wijze veelal verweven met andere aspecten van religie. Vanuit religieuze tradities worden voorvaderen door de geschiedenis heen vaak vereerd en dit wordt op verschillende manieren in spirituele praktijken geïntegreerd (Klass & Goss, 1999). In Japan is het gebruikelijk om, wanneer er contact met de overledene wordt ervaren, respect te tonen voor de overledene, soms met verdriet over de manier waarop degene is overleden maar over het algemeen met geluk en vrolijkheid. De Japanse cultuur staat erg open voor het contact met overledenen. Het leven na de dood is niet gescheiden van de wereld van de levenden. De status van de doden is afhankelijk van de manier waarop de levenden voor hen zorgen. Dit kan door voorgeschreven rituelen, door herinneringen op te halen en door te leven op een manier die de overledene zou goedkeuren. Daar tegenover staat dat de overledene dan comfort en begeleiding biedt (Klass & Goss, 1999). Er zijn dus verschillende, spirituele wijzen om religieuze tradities tot uiting te brengen als het gaat om voortgezette banden.

In de Westerse geschiedenis heeft de voortgezette band moeten strijden met de individuele band met God (Durkheim, 1995, in Klass & Goss, 1999). Het Christendom wordt grotendeels gebaseerd op een persoonlijk geloof of overtuiging, in plaats van op enkel rituele en meditatieve vormen zoals in de Japanse cultuur. Wanneer in de geschiedenis sprake was van een voortgezette band, moest deze band onder doen voor de persoonlijke band met God. Wanneer men contact wilde met de overledene kon dit via God, priester of monnik (Klass & Goss, 1999).

Een basis om het bestaan van een leven na de dood kracht bij te zetten komt van het wijdverspreide rapporteren van contact met de overledenen. Het effect van religie op contacten met overledenen blijkt niet heel groot. Onderzoeksgegevens indiceren dat zelfs wanneer de meeste mensen geen contact voelen met de doden, er een lichte tendens bestaat voor het ervaren van meer percepties van contact, wanneer het religieuze perspectief van de persoon meer conservatief en traditioneel wordt (Davis & Smith, 1994).

Tegenwoordig lijken voortgezette banden een aangelegenheid in privé-sfeer, en wordt er in het openbaar weinig over gepraat. Echter wordt er op commercieel gebied veel aandacht aan besteed. Doordat er in de afgelopen jaren meer aandacht is geweest voor spiritualiteit en vormen van leven na de dood zou het mogelijk zijn dat mensen meer open staan voor spirituele ervaringen. De vraagstelling die hierdoor kan worden ontwikkeld is de volgende: “Bestaat er enige samenhang tussen het openstaan voor spiritualiteit en het geloven in leven

na de dood, en het hebben van een voortgezette band?”. De hypothesen die hierop volgen zijn: *“Mensen die openstaan voor spiritualiteit zullen in grotere mate een voortgezette band ervaren dan mensen die hier niet voor open staan”*.

“Wanneer men een religieuze geloofsovertuiging heeft, zal in grotere mate een voortgezette band ontstaan, dan wanneer men niet-religieus is.”

Voortgezette banden en begraven of cremeren

De enige zekerheden in deze wereld, zoals Benjamin Franklin ooit zei, zijn de dood en belastingen. Hoewel het vast staat dat iedereen uiteindelijk overlijdt, bestaat er geen vaste methode voor wat er gebeurt met het lichaam van de overledene. Verscheidene motieven gaan schuil achter de beslissing te kiezen voor een begrafenis of crematie.

In Nederland vinden er jaarlijks circa 60.000 begrafenissen plaats. En totaal telt Nederland zo'n 2 miljoen graven waarin in de meeste gevallen twee of drie lichamen zijn begraven. Steeds meer Nederlanders kiezen voor crematie. In het jaar 2007 vonden 72.434 crematies plaats, wat neerkomt op 54,48% van het totale aantal uitvaarten (CBS, 2008).

De keuze tussen begraven en cremeren is heel persoonlijk. Voor sommige mensen is de keuze een uitgemaakte zaak. Uit onderzoek van Wilcox (1996) blijkt dat het percentage mensen dat zegt te kiezen voor crematie voor zichzelf en hun dierbaren significant is gestegen de laatste vijf jaar.

Bij het maken van een keuze spelen verschillende overwegingen een rol. De gevoelsmatige voorkeur, ervaring bij andere uitvaarten, gevolgen voor en wensen van de nabestaanden, de keuze van andere familieleden en dierbaren, religieuze tradities, milieubelasting en kosten. Er bestaan ook specifieke verschillen tussen de aspecten van begraven en cremeren die bepalend kunnen zijn voor de keuze. Verschillen tijdens en na de ceremonie en in herdenkingsplek en duur en aard van het proces van ontbinding zijn aspecten die belangrijk zijn bij de keuze die mensen maken. Overwegingen vanuit religieuze tradities voor cremeren zijn de reinigende werking van vuur, het is de snelste manier om een lichaam terug te laten keren naar de oerelementen water, lucht, aarde, vuur en wind en het lichaam dient zo snel mogelijk te vergaan, zodat de ziel vrij kan komen. De keuze voor begraven kan worden bepaald door de overwegingen dat het een bescherming is van het lichaam, het lichaam dient in alle rust te blijven en het lichaam dient terug te keren naar de aarde, de schoot van het leven (Francis et al., 2000; Kearl, 2004). Bovendien speelt de handhaving van

de lichamelijke integriteit voor de wederopstanding uit de dood zwaar mee bij de keuze voor begraven, voornamelijk bij de Joodse en verschillende Christelijke gemeenschappen.

Ook religieuze overtuigingen spelen een belangrijke rol bij de keuzes die mensen maken. Zo is crematie bij de Katholieken pas toegestaan sinds de jaren '60 van de vorige eeuw, toen de paus het verbod op crematie heeft opgeheven (Kearl, 2004). Ook de Joodse gemeenschap heeft om verscheidene redenen als kosten zijn ogen geopend voor de mogelijkheid tot crematie. De traditionele Joodse gemeenschap blijft zich echter verzetten tegen crematie. In de Joodse traditie behoort het lichaam tot God en moet het lichaam met respect worden behandeld, waarbij vernietiging van het lichaam een zonde is. Ook de herinnering aan het verbranden van lichamen tijdens de Holocaust en de bezorgdheid over het welzijn van de rouwenden, aangezien begraven bijdraagt aan het verwerken, zorgen voor het verzet tegen crematie (Kearl, 2004).

Sterftecijfers en crematiecijfers van het Centraal Bureau van de Statistiek (CBS, 2008) en de Landelijke Vereniging van Crematoria laten de laatste jaren een stijging zien van het aantal crematies. Ook Amerikaans onderzoek van Weiss (2001) laat de laatste jaren een overtuigende groei zien van het aantal crematies. Analyses laten zien dat mensen met een voorkeur voor crematie veelal hoogopgeleid zijn en een inkomen hebben dat hoger ligt dan het gemiddelde en dat de keuze meestal wordt gebaseerd op het gemak, de lagere kosten en het voorkomen van een tekort aan grond bij crematie. De toename wordt ook toegeschreven aan het feit dat crematie minder beslissingen met zich meebrengt voor de familie (Weiss, 2001).

Zoals eerder genoemd worden beslissingen om een graf te bezoeken veelal geleid door de emotionele kwaliteit van de relatie tussen de overledene en nabestaanden. Begraafplaatsen dragen bij aan de verbintenis tussen het verleden, de levenden en de toekomstige generaties (Francis et al., 2000). Het bezoeken van een graf zou een uiting of onderhoud van een voortgezette band kunnen zijn. Uit onderzoek blijkt dat er specifieke basisredenen bestaan om een graf te bezoeken, namelijk een gevoel van verplichting, het in stand houden van een emotionele band met de overledene en het verwerken van het verdriet (Bachelor, 2004).

Meer dan de helft van de mensen geeft aan de graven te bezoeken om het verdriet te verwerken. Ze geven aan het als een therapeutisch voordeel te zien om het graf te bezoeken. Het blijkt dat het regelmatig bezoeken van een graf, zeker in het eerste jaar voor vele rouwenden erg belangrijk is om het verdriet te verwerken (Bachelor, 2004). Men voelt op begraafplaatsen vaak contact met overledenen en praat vaak tegen het graf om het verdriet te kunnen verwerken, wat gezien kan worden als uiting van een voortgezette band. Dit betekent

echter niet dat in geval van een crematie geen voortgezette band ervaren wordt. De rituelen rondom crematies, de plaats van het as en de perceptie van de beweging van de ziel na het overlijden zouden bij crematie ook kunnen worden beschouwd als uitingen en factoren van een voortgezette band.

Meer dan de helft van de mensen geeft aan dat zij geregeld praten tegen de overledene wanneer zij het graf bezoeken. Deze conversaties kunnen kort zijn, zoals het gedag zeggen en het vertellen dat de overledene gemist wordt. Ook wordt soms aan de overledene verteld wat er allemaal de laatste tijd gebeurd is. Sommige conversaties, die voornamelijk plaats vinden wanneer de bezoeken niet frequent zijn, kunnen redelijk lang zijn. Verschillende bezoekers geven aan dat zij hierin de overledene bijpraten over wat er de laatste tijd gebeurd is (Bachelor, 2004). Wanneer de overledene gecremeerd wordt, kan een voortgezette band echter ook in stand worden gehouden en onderhouden. De locatie van de urn of waar het as is verstrooid, kan een gelijke emotionele waarde hebben als een begraafplaats. De aandacht voor de nabestaanden van mensen die gecremeerd zijn is in onderzoeken echter niet gevonden. Een interessante vraag is dan ook of nabestaanden van mensen die zijn gecremeerd in een andere mate voortgezette banden ervaren dan nabestaanden van mensen die zijn begraven en wellicht waaraan deze verschillen ten grondslag liggen. De vraagstelling die men kan formuleren is de volgende: “Bestaat er wanneer iemand begaven is meer een innerlijke representatie van de overledene aangezien het lichaam intact was ten tijde van het begraven, in tegenstelling tot cremeren, waardoor men eerder een voortgezette band ervaart”? De hypothese die hierop volgt is: *“Mensen zullen vaker een voortgezette band ervaren wanneer de dierbare is begraven dan wanneer de dierbare is gecremeerd”*.

Methode

Design

Er is gebruik gemaakt van een vragenlijst die deels door de onderzoekers is ontwikkeld en deels is samengesteld vanuit bestaande vragenlijsten. Het betreft een eenmalige meting bij de respondenten.

Participanten

Uit een poweranalyse is gebleken dat het optimale aantal participanten, uitgaande van een medium effectsterkte, bij een alpha van 5 % en een bèta van 10 % 207 is. Voor het onderzoek zijn 350 participanten benaderd, waarvan 256 (73.1 %) de vragenlijst hebben ingevuld; de non-respons is 94. De redenen voor de non-respons zijn een gebrek aan tijd of de behoefte de vragenlijst in te vullen, de emotionele lading van het onderwerp en/of geen ervaring met het overlijden van dierbaren.

Er is gekozen voor een minimum leeftijd van 18 jaar; dit in verband met de verplichte toestemming die nodig is van de ouders wanneer iemand jonger is dan 18 jaar. Voorafgaand aan het onderzoek is geen maximum leeftijd ingesteld, zodat een zo groot mogelijke spreiding zou worden verworven.

In totaal is 63.7 % van de participanten van het vrouwelijk geslacht. De gemiddelde leeftijd van de participanten bedraagt 26.7 (SD 11.3) met een spreiding van 18-62 jaar.

Van alle participanten hebben 244 personen (95.3 %) de Nederlandse nationaliteit. Er is daarnaast één Marokkaanse, één Surinaamse en één Turkse participant. De rest (3.5 %) van de participanten geeft aan een andere nationaliteit te hebben, namelijk Brits, Amerikaans, Frans, Servisch, Chinees, Chileens, Iraans, Noors en Duits.

Van de participanten geeft meer dan de helft (54.7 %) aan de opleiding HTS, HBS, HAVO, VWO of atheneum als hoogst voltooide opleiding te hebben afgerond. Daarnaast geeft 23.8 % HBO of universiteit aan als hoogst voltooide opleiding; 9.8 % de MULO, MAVO, LTS, VMBO of huishoudschool; 9.8 % geeft de optie 'anders' aan, wat in alle gevallen MBO als hoogst voltooide opleiding betekent, en 1.6 % van de participanten geeft de lagere school aan.

In totaal geeft 59 % van de participanten aan geen religie aan te hangen; 20.7 % geeft aan Katholiek te zijn; 10.9 % is Nederlands Hervormd; 2.3 % is Gereformeerd; 1.6 % is Moslim en 0.4 % is Joods. Een deel van de participanten geeft de optie 'anders' aan (4.7 %), waaronder PKN, Quaker, Christelijk orthodox en Eclectisch.

Van de participanten is 69.5 % alleenstaand; 15.6 % is gehuwd; 13.3 % is samenwonend; 1.2 % is gescheiden en 0.4 % is weduwnaar of weduwe.

Van de participanten heeft 82.8 % geen kinderen. Het aantal participanten dat wel kinderen heeft betreft 17.2 %, waarvan het aantal variërend is van 1 tot en met 5 kinderen.

Het betreft een brede steekproef met een overrepresentatie van vrouwen, hoog opgeleiden, autochtonen, niet religieuze mensen, alleenstaanden en kinderloze mensen.

Gegevens overleden dierbare

Van de gekozen overleden dierbaren is 55.5 % van het mannelijk geslacht; één participant heeft het geslacht niet ingevuld (0.4 %).

Uit de analyse blijkt dat het gemiddeld 81.0 maanden (SD 87.6) geleden is dat de gekozen dierbare is overleden; de spreiding is erg groot doordat jaren zijn omgezet in maanden.

Meer dan een kwart van de participanten (25.8 %) kiest als dierbare overledene zijn of haar opa; 25.0 % kiest voor zijn of haar oma; respectievelijk 9.4 % en 7.0 % kiest voor zijn of haar vader of moeder; respectievelijk 5.9 % en 3.9 % voor zijn of haar oom of tante; respectievelijk 5.1 % en 3.9 % voor een goede vriendin of vriend; respectievelijk 1.2 % en 0.4 % voor een neef of nicht; 2.3 % kiest voor een kennis; respectievelijk 1.6 % en 1.2 % voor zijn of haar zus of broer; 0.4 % voor de partner; 0.4 % voor zijn of haar kind en 6.3 % kiest voor de optie 'anders'. Onder deze optie vallen een vriend van de familie, een stiefopa, een vader van een goede vriendin, schoonouders en een collega. Één participant heeft de vraag niet beantwoord (0.4 %).

De gemiddelde leeftijd waarop de dierbare is overleden is 61.7 (SD 22.6) jaar.

Van de gekozen overleden dierbaren is 84.0 % een natuurlijke dood gestorven; 9.4 % is omgekomen bij een ongeval; 5.1 % heeft suicide gepleegd en 0.4 % is vermoord. Drie participanten hebben deze vraag niet beantwoord (1.2 %).

Van de gekozen overleden dierbaren is 64.1 % begraven; 34.8 % gecremeerd en 0.8 % van de participanten heeft de optie 'anders' ingevuld. Het lichaam van één overleden dierbare is ter beschikking gesteld aan de wetenschap en het lichaam van één persoon is nooit terug gevonden. Één participant heeft de vraag niet beantwoord (0.4 %).

Procedure

De vragenlijsten zijn door de onderzoekers op verschillende settings afgenomen tussen 21 april en 4 mei 2008. Er zijn personen benaderd in sportlocaties, bibliotheken, parken, hoge

scholen en universiteiten in de omgeving van De Uithof in Utrecht om de vragenlijst in te vullen. Hier is voor gekozen om een grote diversiteit te kunnen bereiken onder de participanten, aangezien studenten, sporters en toeschouwers worden gevraagd, waarin verschillen in leeftijden, opleidingsniveaus en andere persoonlijke eigenschappen voor diversiteit zorgen. Door willekeurige mensen te werven ontstaat een zo representatief mogelijke onderzoeksgroep. Ook zijn er vragenlijsten afgenomen in het Slingelandziekenhuis in Doetinchem. Hierdoor kan worden gekeken of er verschillen zijn tussen mensen in de gezondheidszorg en de rest van de participantengroep. Er werd een kleine introductie gehouden, waarin gevraagd werd of men deel wilde nemen aan het onderzoek. Iedereen kreeg vooraf dezelfde informatie en inleiding over het onderzoek, waarna eventuele toestemming werd gegeven door de participant. De vragenlijsten werden vernietigd, zodra deze waren ingevoerd in het computerprogramma SPSS.

Instrumenten

Demografische gegevens

De vragenlijst wordt gestart met het vragen naar een aantal demografische gegevens, namelijk geslacht, leeftijd, nationaliteit, opleiding, religie, burgerlijke staat en het aantal kinderen.

Overleden dierbare

De vragen onder het kopje 'overleden dierbare' zijn specifiek ten behoeve van dit onderzoek samengesteld. Deze vragen gaan over het geslacht van de overledene, de relatie tot de overledene, de leeftijd waarop de dierbare is overleden, hoe lang het geleden is dat de dierbare is overleden en de mate van contact. Ook wordt gevraagd in welke mate er sprake was van een emotionele band met de overledene, wat de doodsoorzaak is, of men het gevoel heeft dat er afscheid kon worden genomen en of de dierbare is begraven of gecremeerd.

Voortgezette banden

Er is een schaal voor voortgezette banden gemaakt, die is ontleend aan Field, Nichols, Holen en Horowitz (1999) en een selectie van items van de Continuing Bonds Scale die is ontwikkeld door Schut et al. (2006). Er is gebruik gemaakt van een combinatie van items van beide schalen, zodat vanuit verschillende hoeken de mate van voortgezette banden in kaart kan worden gebracht. De schaal die hieruit is samengesteld bestaat uit 22 items, waarbij de antwoorden gegeven worden op een 5-punts schaal. Hoe hoger de score, hoe meer er een

voortgezette band wordt ervaren door de participant. Zeven van de items zijn opgenomen vanuit de belangrijkste componenten die zijn geïdentificeerd door Field et al. (1999). Deze componenten zijn geconstrueerd om manifestaties van voortgezette banden te identificeren en waarnaar wordt verwezen als aanwezigheid, bezittingen en herinneringen. Aan de hand van deze componenten is door de auteurs een aantal items samengesteld, welke voortgezette banden in verhouding tot de componenten meten. Deelnemers waarderen hun antwoorden op een vijf-punts schaal met antwoorden geheel niet waar, niet waar, waar noch niet waar, waar en geheel waar. De grootte van de intercorrelaties indiceert dat het statistisch verantwoord is om de items als gescheiden variabelen in analyses te gebruiken (Boelen, Stroebe, Schut & Zijerveld, 2006). Item 19 en 20 van de vragen over voortgezette banden zijn afgeleid van de CB Coping (Field et al, 2003; Parkes, 1998; Schuchter & Zisook, 1993, in Stroebe et al., 1993). Deze 6-item maat meet een aantal expressies van voortgezette banden, die geïdentificeerd zijn in de literatuur naar rouw als gebruikelijk gerapporteerde manieren van het behouden van een connectie met de overledene na het overlijden (Field & Friedrichs, 2004). Items 21 en 22 zijn door de auteurs afgeleid vanuit de inleiding. De door de auteurs samengestelde vragenlijst voor voortgezette banden heeft een Cronbach's alpha van .94.

Religie

De inventarisatie van religiositeit heeft plaatsgevonden door middel van vijf vragen die zijn ontleend aan de Santa Clara Strength of Religious Faith Questionnaire (SCSORF) (Lewis, Shevlin, McGucklin & Navratil, 2001). Het is een beknopte maat van religieuze overtuigingen die in veel studies is gebruikt. Hoe hoger de scores, hoe religieuzer de respondent in het leven staat. Het is een unifactoriale maat van religieuze overtuiging die een hoge interne consistentie en test-hertest betrouwbaarheid blijkt te hebben. De Cronbach's alpha van de samengestelde items voor religie in huidig onderzoek is .97.

Spiritualiteit

Items omtrent spiritualiteit zijn overgenomen uit de ASP Questionnaire, waarmee expressies van spiritualiteit worden geïnventariseerd (Büssing, Ostermann & Matthiessen, 2006). Hoe hoger de respondenten scoren op de items, hoe hoger de mate van spiritualiteit. Een betrouwbaarheidsanalyse van Büssing et al. (2006) laat een goede kwaliteit van het construct zien. De interne consistentie van de items is hoog, aangezien het uitvoeren van een factoranalyse van de 40 items laat zien dat 62.9% van de variantie verklaard kan worden. De Cronbach's alpha van de samengestelde items voor spiritualiteit in huidig onderzoek is .86.

Begraven en cremeren

De items over de visie van de participanten ten opzichte van begraven en cremeren zijn specifiek ten behoeve van dit onderzoek samengesteld. Er wordt gevraagd naar de eigen wensen met betrekking tot begraven of cremeren en waar de participant voorkeur aan geeft bij een dierbare. Hiervoor is gekozen aangezien dit vergeleken kan worden met de gekozen overleden dierbare, en of dit van invloed is op de voortgezette band. Ook wordt gevraagd of men het belangrijk vindt dat er een speciale plek is waar zij na hun overlijden bezocht kunnen worden, dan wel een dierbare kunnen bezoeken. Hier wordt naar gevraagd aangezien dit bij begraven het geval is, en bij cremeren kan verschillen. Wanneer de dierbare gecremeerd is kan dit bijvoorbeeld van invloed zijn op de voortgezette band, wanneer de participant aangeeft het belangrijk te vinden een speciale plek te hebben om de dierbare te bezoeken. Verder wordt gevraagd of men het ermee eens is dat wanneer iemand begraven is, het makkelijker is om de dierbare voor zich te halen. Daarnaast wordt gevraagd of de participant het er mee eens is dat een crematie een meer definitief afscheid is dan een begrafenis en of een crematie de kans op een leven na de dood belemmert. Dit is meegenomen in de vragenlijst om te kijken of participanten problemen hebben met het definitieve karakter van een crematie (het lichaam wordt verbrand) en of dit samen hangt met de voortgezette band. De Cronbach's alpha van de samengestelde items voor begraven en cremeren in huidig onderzoek is .84.

Angst- en depressieschaal

De mate van angstige en depressieve klachten zijn geïnventariseerd met behulp van de Angst- en Depressieschaal van de Symptom Checklist-90 (Arrindell & Ettema, 2003). Voor Angst en Depressie bevatten deze subschalen respectievelijk 11 en 9 items. De Angstschaal meet psychische klachten met betrekking tot zenuwachtigheid, bangheid, hartkloppingen, spanning, paniek, rusteloosheid, angstige gedachten en het gevoel alsof er iets naars gaat gebeuren. De Depressieschaal meet psychische klachten met betrekking tot neerslachtige stemming, onvermogen om te genieten, verlaagde zelfwaardering, gedachten van schuld, hopeloosheid, dood en zelfmoord en lichamelijke klachten met betrekking tot verlies van eetlust, gebrek aan energie en vermindering van seksuele interesse. Op basis van de afgelopen week wordt aangegeven in hoeverre iemand last had van specifieke klachten aan de hand van een vijf-puntsschaal van 1 (geheel niet) tot 5 (heel erg). De SCL-90 is betrouwbaar gebleken over een grote verscheidenheid aan groepen en is niet of nauwelijks gevoelig voor achtergrondvariabelen als geslacht, leeftijd, opleiding, defensiviteit en sociale wenselijkheid

(Arrindell & Ettema, 2003). De Cronbach's alpha voor de Angstschaal is in huidig onderzoek .91 gebleken. De Cronbach's alpha voor de Depressieschaal is in huidig onderzoek .86.

VROPSOM

Daarnaast is de VROPSOM-vragenlijst (Van Rooijen, 1977) toegevoegd. Dit is een vragenlijst waarmee een inschatting kan worden gemaakt van de stemming van de participant in de afgelopen week. In een eindrapportage van het Trimbos-instituut (Van Wijngaarden, Wennink & Kok, 2003), waarin instrumenten worden getoetst op betrouwbaarheid en validiteit, wordt de VROPSOM-vragenlijst zowel voor de validiteit als de betrouwbaarheid beoordeeld met +. De COTAN heeft de VROPSOM-vragenlijst goed beoordeeld: uitgangspunten, kwaliteit materiaal en betrouwbaarheid zijn goed; begripsvaliditeit en criteriumvaliditeit zijn voldoende (Evers, 2001). De Cronbach's alpha van de VROPSOM is in huidig onderzoek .68.

Resultaten

Demografische gegevens in verband met voortgezette banden

Uit huidig onderzoek blijkt dat er een significant verschil bestaat in scores voor mannen en vrouwen in de mate van voortgezette banden ($t(251)=-4.98$, $p<.001$). Vrouwen blijken hoger te scoren op voortgezette banden ($M=56.35$, $SD=15.86$) dan mannen ($M=46.50$, $SD=13.81$). De effectgrootte van de verschillen in gemiddelden is medium (eta squared = .09). Het geslacht van de participanten verklaart .09 procent van de variantie in scores op voortgezette banden. Uit de gegevens blijkt voorts dat de leeftijd van de participanten en voortgezette banden een betrekkelijk kleine, positieve samenhang vertonen ($r=.16$, $n=253$, $p<.05$). Hoe hoger de leeftijd van de participant, des te groter de kans is op een hogere mate van voortgezette banden. Er blijkt geen significant verschil te bestaan tussen nationaliteiten in de mate van voortgezette banden ($F(4,248)=1.50$, $p=n.s.$). Uit de gegevens blijkt de betrekkelijk kleine, negatieve correlatie tussen hoogst voltooide opleiding en voortgezette banden niet significant ($r=-.05$, $n=255$, $p=n.s.$). Een aanvullende analyse waarin de hoogst voltooide opleidingen zijn onderverdeeld in een lage, midden lage, midden, midden hoge en hoge opleidingsgroep laat echter zien dat er wel een significant verschil bestaat tussen hoogst voltooide opleiding en voortgezette banden ($F(4,247)=3.45$, $p<.05$). Het verband is niet lineair, maar verloopt anders; het gemiddelde van de personen in de midden lage opleidingsgroep ($M=59.92$, $SD=17.63$) is significant hoger dan het gemiddelde van de personen in de midden opleidingsgroep ($M=50.30$, $SD=15.42$). De lage opleidingsgroep ($M=58.00$, $SD=26.87$), hoge ($M=56.44$, $SD=15.94$) en midden hoge groep ($M=49.08$, $SD=10.07$) verschillen niet significant van de andere twee groepen. Ondanks het bereiken van dit statistisch significante verschil blijkt het werkelijke verschil in gemiddelde scores tussen de groepen klein (eta .05). Bovendien verklaart hoogst voltooide opleiding slechts .003 procent van de variantie in scores op voortgezette banden. Er bestaan in huidig onderzoek geen significante verschillen tussen welke religie men aanhangt en voortgezette banden ($F(6,245)=.54$, $p=n.s.$). Een significant verschil van medium grootte (eta .06) is wel zichtbaar wanneer men kijkt naar voortgezette banden en burgerlijke staat ($F(4,248)=3.76$, $p<.05$). Wanneer iemand gescheiden is, is de kans op voortgezette banden groter ($M=74.33$, $SD=12.74$) in vergelijking met gehuwden ($M=59.33$, $SD=30.32$), samenwonenden ($M=52.18$, $SD=12.47$) en alleenstaanden ($M=51.10$, $SD=14.82$). Vergelijkingen met weduwnaren en weduwes konden niet gemaakt worden, omdat slechts één participant weduwe was. De burgerlijke staat van de participanten verklaart slechts .0006 procent van de variantie van

scores op voortgezette banden. Een relatief kleine, positieve samenhang blijkt eveneens te bestaan tussen het aantal kinderen dat de participant heeft en voortgezette banden met de overledene ($r=.13$, $n=256$, $p<.05$). Hoe meer kinderen de participanten hebben, des te groter de kans is op een hoge mate van voortgezette banden.

Gegevens overleden dierbare in verband met voortgezette banden

Er zijn geen significante verschillen gevonden tussen het geslacht van de overleden dierbare en voortgezette banden ($t(251)=-1.77$, $p=n.s.$). Een redelijk groot, significant verschil blijkt wel aanwezig tussen de relatie met de overleden dierbare en voortgezette banden ($F(15,237)=4.58$, $p<.001$). De kans op een voortgezette band is het grootst, wanneer iemand zijn of haar vader ($M=64.13$, $SD=15.24$), moeder ($M=71.77$, $SD=17.38$), broer ($M=55.67$, $SD=16.50$) of zus ($M=70.67$, $SD=27.43$) heeft verloren, wanneer de groepen onderling worden vergeleken. De relatie met de overleden dierbare verklaart .16 procent van de variantie in scores op voortgezette banden. De mate van voortgezette banden wanneer men een kind of partner is verloren kunnen niet worden meegenomen in de resultaten, aangezien in beide gevallen slechts één participant de vragenlijst heeft ingevuld naar aanleiding deze relatie tot de overledene. De zeer kleine, positieve relatie tussen de tijd die verstreken is sinds het overlijden en voortgezette banden blijkt niet significant ($r=.08$, $n=255$, $p=n.s.$). Uit de gegevens blijkt ook geen relatie te bestaan tussen de leeftijd waarop de dierbare is overleden en het bestaan van voortgezette banden bij de deelnemers aan het onderzoek ($r=.05$, $n=253$, $p=n.s.$). Tussen de mate van contact met de overledene voor het overlijden en voortgezette banden blijkt een medium negatieve correlatie te bestaan ($r=-.32$, $n=255$, $p<.001$). Een lage score op de mate van contact betekent een hoge score op de mate van voortgezette banden. Andere analyses laten echter op andere wijze een significant verschil zien tussen de mate van contact met de overledene voor het overlijden en voortgezette banden ($F(4,248)=10.47$, $p<.001$) (eta square .14). Post-hoc vergelijkingen laten zien dat het gemiddelde van de participanten die aangegeven hadden heel vaak contact te hebben gehad met de overledene ($M=60,76$, $SD=16,32$) significant hoger was dan het gemiddelde van de participanten die regelmatig ($M=49,16$, $SD=13,59$), niet vaak en niet weinig ($M=48,40$, $SD=13,81$), weinig ($M=45,20$, $SD=16,29$) of nauwelijks ($M=43,50$, $SD=12,85$) contact hadden met de overledene. De andere groepen verschilden onderling niet significant van elkaar. De mate van contact met de overleden dierbare verklaart .10 procent van de variantie in scores op voortgezette banden. Het verschil tussen de beide analyses is dat de correlatie een negatief, lineair verband aangeeft, waarbij een mindere mate van contact samen gaat met een hogere

mate van voortgezette banden en de ANOVA laat zien dat een hoge mate van contact met de overledene juist leidt tot een hogere mate van voortgezette banden. Een redelijk sterke, positieve correlatie blijkt aanwezig tussen de mate waarin de participanten een sterke, emotionele band hadden met de overledene en voortgezette banden ($r=.49$, $n=255$, $p<.001$). Een hoge score op een sterke, emotionele band met de overledene gaat samen met een hoge score op voortgezette banden. De kleine, positieve correlatie tussen het gevoel dat de participanten afscheid hebben kunnen nemen en voortgezette banden blijkt niet significant ($r=.05$, $n=255$, $p=n.s.$). Ook met betrekking tot de doodsoorzaak bestaat geen significant verschil met voortgezette banden ($F(3,247)=1.19$, $p=n.s.$).

Spiritualiteit in verband met voortgezette banden

De hypothese was dat mensen die open staan voor spiritualiteit in grotere mate een voortgezette band ervaren dan mensen die hier niet voor open staan. Uit de gegevens van dit onderzoek blijkt dat spiritualiteit en voortgezette banden een betrekkelijk sterke samenhang vertonen ($r=.41$, $n=234$, $p<.001$). Dit betekent dat hoe hoger de score is op de mate van spiritualiteit, hoe hoger de kans is dat iemand hoog scoort op de mate van voortgezette banden. De hypothese zou daarvan uitgaande aangenomen kunnen worden.

Om de hypothesen te zuiveren is gekeken of de variabelen die samenhang vertonen met voortgezette banden, ook een samenhang tonen met spiritualiteit. Van de variabelen die samenhangen met voortgezette banden blijkt alleen geslacht een positieve, redelijk kleine samenhang te vertonen met spiritualiteit ($r=.21$, $n=256$, $p<.05$). Voor het voorspellen van voortgezette banden is daarom een multiple regressie uitgevoerd, waarbij voortgezette banden eerst voorspeld is op basis van spiritualiteit. Dit leverde een correlatie op van $.41$ ($p<.001$). Het toevoegen van het geslacht van de participant leverde een multiple correlatie op van $.46$ ($p<.001$). Voortgezette banden had in het model zonder het geslacht van de participant een bèta van $.41$ ($p<.001$); door het toevoegen van de variabele geslacht nam de bèta af naar $.37$ ($p<.001$). De bèta van de variabele geslacht bleek in het tweede model $.22$ ($p<.001$). De toegevoegde voorspellende waarde van het geslacht van de participant is een significante verbetering van het model, ongeacht de lage bèta. De variabele spiritualiteit levert echter de grootste bijdrage aan de voorspelling van voortgezette banden.

Religiositeit in verband met voortgezette banden

De hypothese was dat wanneer men een religieuze geloofsovertuiging heeft, in grotere mate een voortgezette band zal ontstaan, dan wanneer men niet-religieus is. Uit de gegevens

blijkt dat de kleine, positieve samenhang tussen religiositeit en voortgezette banden niet significant is ($r=.08$, $n=255$, $p=n.s.$). De hypothese zou op dit moment verworpen kunnen worden. Een aanvullende analyse waarin religiositeit is verdeeld in de groepen laag, midden en hoog laat zien dat de drie groepen onderling van elkaar verschillen in mate van voortgezette band ($F(2,249)=5.87$, $p<.05$). Het verband is niet lineair, maar verloopt anders; de middengroep vertoont significant gemiddeld meer voortgezette banden ($M=56.48$, $SD=16.42$) dan de lage groep ($M=48.81$, $SD=15.47$) en de hoge groep ($M=54.50$, $SD=14.81$). Religiositeit verklaart echter slechts .006 procent van de variantie in scores op voortgezette banden.

De relatief grote positieve, onderlinge relatie van spiritualiteit en religiositeit blijkt significant ($r=.57$, $n=234$, $p<.001$). Voor het voorspellen van voortgezette banden is een stapsgewijze multiple regressie uitgevoerd, waarbij voortgezette banden eerst is voorspeld op basis van spiritualiteit. Dat leverde een correlatie op van .41 ($p<.001$). Het toevoegen van religiositeit leverde een multiple correlatie van .44 op ($p<.01$). Spiritualiteit had in het model zonder religiositeit een bèta van .41 ($p<.001$); door de variabele religiositeit toe te voegen, nam de bèta toe naar .53 ($p<.001$). De bèta van religiositeit bleek in het tweede model -.20 ($p<.001$). Voor de voorspelling van voortgezette banden lijkt dus volstaan te kunnen worden met spiritualiteit. De toegevoegde voorspellende waarde van religiositeit is echter wel een significante verbetering van het model, ongeacht de lage bèta van religiositeit zelf.

Om de hypothesen te zuiveren is ook bekeken of de variabelen die samenhang vertonen met voortgezette banden, ook een samenhang tonen met religiositeit. Echter blijkt geen van de variabelen een significante correlatie te tonen met religiositeit.

Begraven & cremen in verband met voortgezette banden

De hypothese in huidig onderzoek was dat mensen vaker een voortgezette band ervaren wanneer de dierbare is begraven dan wanneer de dierbare is gecremeerd. Wanneer zowel de data van de participanten die hun dierbare hebben begraven als de data van de participanten die hun dierbare hebben gecremeerd worden gekoppeld aan voortgezette banden, blijkt de zeer kleine, positieve samenhang niet significant ($r=.03$, $n=255$, $p=n.s.$). Wanneer de visie van de participanten op begraven en cremen wordt gekoppeld aan voortgezette banden, blijkt de relatief kleine samenhang eveneens niet significant ($r=.14$, $n=140$, $p=n.s.$).

Om de hypothesen te zuiveren is ook bekeken of de variabelen die samenhang vertonen met voortgezette banden, ook een samenhang tonen met het begraven dan wel

cremeren van de overleden dierbare. Echter blijkt geen van de variabelen een significante correlatie te tonen met deze variabele.

Andere bevindingen in verband met voortgezette banden

Een relatief kleine, positieve samenhang blijkt aanwezig tussen de VROPSOM en voortgezette banden ($r=.23$, $n=253$, $p<.001$). Dit betekent dat een hogere score op de VROPSOM, ofwel des te negatiever de stemming, des te groter de kans op een hoge score op voortgezette banden. Er bestaat eveneens een relatief kleine, positieve samenhang tussen de depressieschaal en voortgezette banden ($r=.28$, $n=254$, $p<.001$). Dit houdt in dat een hoge score op de depressieschaal samen gaat met een hoge score op voortgezette banden. Ook een relatief kleine, positieve samenhang blijkt aanwezig tussen de angstschaal en voortgezette banden ($r=.28$, $n=254$, $p<.001$). Dit betekent dat een hoge score op de angstschaal samen gaat met een hoge score op voortgezette banden. Naarmate meer sprake is van een voortgezette band met een overledene blijkt tevens meer sprake van psychische problematiek op het gebied van stemming, angst en depressie.

Er is geen significant verschil gevonden tussen de ziekenhuisgroep ($M=54.76$, $SD=18.61$) en de rest van de participanten ($M=52.51$, $SD=15.48$) in de scores op voortgezette banden ($t(253)=-.72$, $p=n.s.$).

Er is tevens gekeken naar de vier punten uit de inleiding die onder een voortgezette band vallen volgens Klass en Walter (2001). Er bestaat een grote, positieve samenhang tussen voortgezette banden en het voelen van de aanwezigheid van de overleden dierbare ($r=.72$, $n=255$, $p<.001$). Dit betekent dat wanneer participanten hoog scoren op het voelen van de aanwezigheid, de kans groter is op een hoge score op de mate van voortgezette banden. Een grote, positieve samenhang is eveneens aanwezig tussen het praten tegen de overleden dierbare en voortgezette banden ($r=.73$, $n=255$, $p<.001$). Dit houdt in dat wanneer een participant hoog scoort op het item praten tegen de overleden dierbare, de kans groter is dat hoog gescoord wordt op de mate van voortgezette banden. De positieve samenhang tussen de ervaring van de overleden dierbare als morele begeleider en voortgezette banden is het grootst ($r=.75$, $n=255$, $p<.001$). Dit betekent dat hoe meer een participant de overleden dierbare als morele begeleider ziet, hoe groter de kans is op een hoge score op voortgezette banden. Er bestaat een redelijk grote, positieve samenhang tussen het praten over de overleden dierbare en voortgezette banden ($r=.48$, $n=255$, $p<.001$). Dit wil zeggen dat hoe prettiger de participant het vindt om over de overleden dierbare te praten, hoe groter de kans is op een hoge score op voortgezette banden.

In de inleiding is gesproken over de invloed van verschillende religies op de overtuiging van een leven na de dood. In huidig onderzoek blijkt een significant verschil aanwezig tussen religie en de overtuiging van een leven na de dood ($F(6,227)=5.06, p<.001$). Protestanten blijken meer overtuigd van een leven na de dood ($M=3.67, SD=1.33$) dan Katholieken ($M=2.96, SD=1.30$) en niet religieuze participanten ($M=2.47, SD=1.22$). Religie verklaart .05 procent van de variantie op de overtuiging van een leven na de dood. Er blijkt tevens een significant verschil te bestaan tussen het geslacht van de participant en de overtuiging van een leven na de dood ($t(233)=-3.60, p<.001$). Vrouwen zijn meer overtuigd van een leven na de dood ($M=3.05, SD=1.23$) dan mannen ($M=2.42, SD=1.38$). Het geslacht van de participanten verklaart .05 procent van de variantie op de overtuiging van een leven na de dood.

Discussie

In voorliggend onderzoek zijn verschillende variabelen vergeleken met voortgezette banden met overleden personen. Onderzocht is of er een verband bestaat tussen spiritualiteit, religie en het begraven dan wel cremeren van de overleden dierbare en de mate waarin iemand een voortgezette band ervaart.

De eerste verwachting was dat mensen die open staan voor spiritualiteit in grotere mate een voortgezette band ervaren dan mensen die hier niet voor open staan. Uit huidig onderzoek wordt deze hypothese ondersteund. Het blijkt dat hoe hoger de score op spiritualiteit, hoe groter de kans op een hoge mate van voortgezette banden. Dit bevestigt de aanname van Klass en Goss (1999) dat de uitdrukkingen van het ervaren van voortgezette banden een spirituele kwaliteit hebben door de manier waarop door individuen betekenis wordt gegeven aan rouw. Een alternatieve verklaring voor deze bevinding is dat de toegenomen aandacht voor spiritualiteit en vormen van leven na de dood op commercieel gebied een bijdrage levert aan het openstaan voor spiritualiteit en het uiten van voortgezette banden. Spiritualiteit verkrijgt steeds meer aandacht doordat onderzoek bewezen heeft dat het potenties heeft tot preventie en het aanpassen aan of genezen van ziekten (Büssing et al., 2006). Het taboe dat op spiritualiteit rustte, zou enigszins door de collectieve aandacht vanuit de media doorbroken kunnen worden. De spirituele expressie van een voortgezette band wordt door individuen tevens gezien als een manier om deel uit te maken van een totale gemeenschap (Klass & Goss, 1999).

De tweede verwachting was dat wanneer men een religieuze geloofsovertuiging heeft, een grotere mate van voortgezette band zal worden ervaren, dan wanneer men niet-religieus is. Deze hypothese wordt niet ondersteund. Er is geen lineair verband, maar de middengroep qua religiositeit blijkt gemiddeld wel meer voortgezette banden te ervaren dan de lage en hoge religieuze groep. Een verklaring voor deze bevinding van de ervaring van voortgezette banden zou kunnen zijn dat wanneer men streng dan wel totaal niet religieus is, men zich niet open stelt voor enigszins afwijkende, alternatieve verklaringen dan de verklaringen die het geloof geeft of niet bewezen overtuigingen. Beweringen die niet ondersteund worden door het geloof, zouden eventueel sneller naast zich worden neer gelegd. Zo stelden Klass en Goss (1999) dat wanneer er in de geschiedenis sprake was van een voortgezette band, deze onder moest doen voor de persoonlijke band met God. Wanneer men contact wilde met de overledene, kon dit via God of door een priester of monnik te bezoeken. Een verklaring voor de hogere score van de middengroep op voortgezette banden zou kunnen zijn dat deze mensen

niet streng religieus zijn, waardoor ruimte bestaat voor alternatieve verklaringen en overtuigingen.

De verwachting met betrekking tot begraven en cremeren was dat mensen vaker een voortgezette band ervaren wanneer de dierbare is begraven dan wanneer de dierbare is gecremeerd. Uit huidig onderzoek blijkt evenwel dat er geen verschillen in voortgezette banden aanwezig zijn met betrekking tot het begraven of cremeren van overleden dierbaren. In de inleiding wordt gesproken over een innerlijke representatie van de overledene. Deze zou meer aanwezig zijn bij begraven dan bij cremeren, aangezien het lichaam in tact is ten tijde van het begraven. Vanuit huidig onderzoek kan deze aanname niet worden ondersteund. Een verklaring voor de afwezigheid van verschillen tussen het begraven of cremeren van overledenen zou kunnen zijn dat de invloed van een innerlijke representatie op de mate van voortgezette banden niet aanwezig dan wel veel kleiner is dan vooraf werd verondersteld. Een alternatieve verklaring voor de afwezigheid van een verschil op voortgezette banden zou kunnen zijn dat het veronderstelde definitieve karakter van cremeren niet als dusdanig wordt ervaren. Wellicht ook omdat de geest onafhankelijk fungeert van het stoffelijk overschot. Een verklaring zou ook kunnen zijn dat de verschillen in symbolische en rituele aspecten van begraven en cremeren niet de verwachte, ongelijke invloed hebben op voortgezette banden.

Uit huidig onderzoek blijkt dat vrouwen gemiddeld een hogere mate van voortgezette banden rapporteren dan mannen. Tevens blijkt dat vrouwen gemiddeld meer overtuigd zijn van een leven na de dood. Dit sluit aan bij de bewering van Harley en Firevaugh (1993) dat vrouwen een grotere overtuiging hebben van een leven na de dood dan mannen. De overtuiging van een leven na de dood impliceert dat de overleden dierbare blijft bestaan, wat tevens een verklaring zou kunnen zijn voor het verschil in scores op voortgezette banden.

Gebleken is dat hoe hoger de leeftijd van de participant, des te groter de kans is op een hogere mate van voortgezette banden. Een logische verklaring voor deze samenhang zou kunnen zijn dat de hogere leeftijdsgroepen waarschijnlijk meer ervaring hebben met het overlijden van dierbaren. De kans op het ervaren van voortgezette banden is hierdoor ook groter; wanneer de leeftijd toeneemt, neemt de kans op het overlijden van dierbaren toe en daarmee de kans op voortgezette banden.

De kans op een voortgezette band blijkt het grootst wanneer men een vader, moeder, broer of zus is verloren. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat deze personen het dichtst bij de participanten staan en deze relaties wellicht het meest dierbaar en hecht zijn. Ook kan

het zijn dat het overlijden van deze dierbaren een grotere impact heeft op de participanten dan mensen die buiten de directe familie vallen. De aanname uit de studie van Field en Friedrichs (2004) dat voortgezette banden voornamelijk ontstaan met personen waaraan men sterk gehecht was voor het overlijden, veelal een ouder, kind, broer of zus, kan als verklaring en bevestiging worden gezien voor resultaten in huidig onderzoek. Het overlijden van een kind of partner kan niet worden vergeleken met andere relaties, aangezien beide gevallen slechts één keer voorkomen. Voor vervolgonderzoek is het interessant om meer participanten te werven die ervaring hebben met het overlijden van een kind of partner, om deze groepen ook mee te kunnen nemen in de vergelijkingen. Uit huidig onderzoek blijkt tevens dat hoe hoger de frequentie van contact tussen de overleden dierbare en de participant voor het overlijden, hoe hoger de score op voortgezette banden. Uit onderzoek blijkt verder dat een goede relatie door een hoge mate van contact voor het overlijden, de kans op het ontwikkelen van een voortgezette band vergroot (Field et al., 2003). Deze bevindingen zouden ook een mogelijke verklaring kunnen zijn voor de hoge scores op voortgezette banden wanneer de overleden dierbare een direct familielid is.

Hoe meer er sprake is van een sterke, emotionele band met de overledene voor het overlijden, hoe groter de kans blijkt op een hoge mate van voortgezette banden. Een verklaring zou kunnen zijn dat deze persoon meer invloed heeft gehad op het leven van de participant en deze invloed daardoor eerder aanwezig blijft na het overlijden. Een alternatieve verklaring kan zijn dat de band die reeds bestaat voor het overlijden, wordt voortgezet na het overlijden.

Een relatief kleine, positieve samenhang is in huidig onderzoek gevonden tussen de depressie- en angstschaal en de mate van voortgezette banden. Hoe hoger de mate van angst en depressie, des te groter de kans op de aanwezigheid van voortgezette banden; dit is tevens het geval met somberheid. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat een voortgezette band eventueel toch in sommige gevallen een teken is van verstoorde rouw. Dit zou de aanname van Walter (1999), dat de band met de overledene verbroken dient te worden voor een succesvol rouwproces, deels bevestigen. Een alternatieve verklaring is dat wanneer mensen zich minder prettig voelen, zij terug grijpen naar tijden waarin zij zich wel goed voelden en hierdoor met de overleden dierbare een sterkere voortgezette band ontwikkelen. Nog een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat deze groep participanten de vragenlijst extremer invult door extremere emoties en dat de overlap die bestaat in concepten deels de overeenkomende verbanden oplevert met voortgezette banden.

Methodologische overwegingen bij het onderzoek

Er is in huidig onderzoek gebruik gemaakt van een vragenlijst. Het is belangrijk te weten waarmee rekening gehouden dient te worden betreffende de interpretatie van de gegevens. In huidig onderzoek is gebruik gemaakt van zelfrapportages van emoties en ervaringen, hetgeen niet helemaal hetzelfde is als emoties en ervaringen.

Er is gebruik gemaakt van een combinatie van bestaande vragenlijsten. Deze zijn per categorie aangeboden, en hadden, op de stemmingsschaal na, een goede interne consistentie. De VROPSOM had een gematigde interne consistentie door het aantal vrijheidsgraden.

De kans bestaat dat participanten door tijdgebrek of gebrek aan interesse de vragenlijst niet geheel naar waarheid hebben ingevuld of wellicht sociaal wenselijke antwoorden hebben gegeven. In een ideale situatie zou men na een voormeting én vanaf het punt van overlijden van een dierbare metingen kunnen doen naar voortgezette banden. De variabele tijd zou dan ook beter bestudeerd kunnen worden; dit is echter ethisch niet verantwoord.

Er zijn onder andere vragenlijsten afgenomen op verschillende faculteiten gelegen op de Uithof in Utrecht. Echter waren er op deze plekken vaak kleine groepen die allen tegelijk deelnamen, waardoor niet is uit te sluiten dat de participanten onderling hebben overlegd en er niet altijd volledige privacy bestond om de vragenlijst in te vullen. Kans bestaat dat, om deze reden, niet alle participanten de vragenlijst naar waarheid hebben ingevuld.

In huidig onderzoek ontbreekt de opleiding MBO in de keuzemogelijkheden voor hoogst voltooide opleiding. Hoewel de opleiding bij de analyses wel onderverdeeld is in de niveaus die zijn samengesteld, moeten conclusies betreffende deze items met voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Voor vervolgonderzoek is het echter van belang de opleiding MBO wel als keuzemogelijkheid op te nemen.

Een andere beperking aan het design van de studie is het gebrek aan onderscheid tussen officiële en persoonlijke geloofsovertuigingen bij de items over religie. Het is mogelijk dat participanten niet religieus zijn, maar wel een bepaalde geloofsovertuiging hebben, die van invloed is op beslissingen en visies.

Bevindingen uit huidig onderzoek moeten met voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, gekeken naar de beperkingen aan het design, zoals het vertrouwen in zelfrapportages en gecombineerde vragenlijsten.

Participanten

Er is een redelijk representatieve participantengroep gecreëerd in huidig onderzoek voor de Nederlandse bevolking naar voortgezette banden in relatie tot spiritualiteit, religie en het begraven dan wel cremeren van een overledene wat betreft het aantal, met een overrepresentatie van vrouwen, autochtonen, hoogopgeleiden, kinderlozen en alleenstaanden. Deze vertekening is ontstaan door het grote aantal studerende jongeren. De verdeling zou er anders uit zien, wanneer huidige opleidingen die studenten volgen voltooid zouden zijn. Voor vervolgonderzoek is het van belang een meer representatieve groep te creëren waarbij meer mannen, allochtonen, alleenstaanden, laag opgeleiden en participanten met kinderen deel nemen. De gemiddelde leeftijd, het geslacht, religie en nationaliteit zouden in vervolgonderzoek, voor een betrouwbaardere analyse, gelijk verdeeld moeten zijn wat betreft aantallen.

Van de gekozen overleden dierbaren was het geslacht bijna gelijk verdeeld. Echter was het gemiddeld meer dan 6,5 jaar geleden dat de dierbare was overleden. Voor vervolgonderzoek zou het interessant kunnen zijn om meer participanten te werven waarbij het overlijden van de dierbare minder lang geleden is of waarvan de leeftijden van zowel de overledene als de participant dichter bij elkaar liggen. Voor vervolgonderzoek is het wellicht ook interessant meer participanten te werven die ervaring hebben met het overlijden van directe familieleden, aangezien hierbij het hoogst wordt gescoord op voortgezette banden. Er is in huidig onderzoek tevens geen mogelijkheid te onderzoeken of er verschil bestaat in scores op voortgezette banden en de doodsoorzaak, wat voor vervolgonderzoek wel interessant zou zijn.

Concluderend is met behulp van de samengestelde vragenlijst onderzocht of er verbanden bestaan tussen spiritualiteit, religie en het begraven dan wel cremeren van een overleden dierbare en de mate waarin voortgezette banden worden ervaren. Het blijkt dat een hoge mate van spiritualiteit de kans op een hoge mate van voortgezette banden vergroot. Voor religie bestaat hetzelfde verband, wanneer de religiositeit wordt onderverdeeld in groepen. Het begraven ofwel cremeren van de overleden dierbare blijkt niet samen te hangen met voortgezette banden.

Literatuurlijst

- Arrindell, W.A. & Ettema, J. (2003). *Symptom Checklist. Handleiding bij een multi-dimensionele psychopathologie-indicator*. Lisse, Nederland: Swets & Zeitlinger.
- Bachelor, P. (2004). *Sorrow & solace: The social world of the cemetery*. New York: Baywood Publishing Company.
- Boelen, P. A., Stroebe, M. S., Schut, H. A. W. & Zijerveld, A. M. (2006). Continuing Bonds and Grief: A prospective Analysis. *Death Studies*, 30, 767-776.
- Büssing, A., Ostermann, T. & Matthiessen, P.F. (2006). Distinct Expressions of vital Spirituality: The ASP Questionnaire as an explorative research Tool. *Journal of Religion and Health*, 46, 267-285.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 2008. Gevonden 4 april 2008, op <http://www.cbs.nl>
- Davis, J. A. & Smith, T. W. (1994). *General Social Surveys, 1972-1994*. Chicago: National Opinion Research Center; Storrs: Roper Center for Public Opinion Research, University of Connecticut.
- Evers, A. (2001). *Beoordelingssysteem voor de kwaliteit van tests*. Amsterdam: COTAN/Nederlands Instituut van Psychologen.
- Field, N.P. & Friedrichs, M. (2004). Continuing bonds in coping with the Death of a Husband. *Death Studies*, 28, 597-620.
- Field, N.P., Gal-Oz, E. & Bonanno, G. (2003). Continuing Bonds and Adjustment at 5 years after the Death of a Spouse. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 110-117.
- Field, N.P., Nichols, C., Holen, A. & Horowitz, M. (1999). The Relation of continuing Attachment to Adjustment in conjugal Bereavement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 67, 212-218.

- Francis, D., Kellaheer, L. & Neophytou, G. (2000). Sustaining Cemeteries: The user Perspective. *Mortality*, 5, 34-52.
- Harley, B. & Firebaugh, G. (1993). American's Belief in an Afterlife: Trends over the past two Decades. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32, 269-278.
- Kearl, M.C. (2004). Cremation: Desecration, Purification, or Convenience? *Funerals and Memorial Practices*, 28, 15-20.
- Klass, D. (1993). Solace and Immortality: Bereaved parent's continuing Bond with their Children. *Death Studies*, 17, 343-368.
- Klass, D. & Goss, R. (1999). Spiritual Bonds to the Dead in cross-cultural and historical Perspective: Comparative Religion and modern Grief. *Death Studies*, 23, 547-567.
- Klass, D., Silverman, P.R. & Nickman S.L. (1996) (Eds.). *Continuing obligations: A new understanding of grief*. Washington, DC: Taylor & Francis.
- Lewis, C.A., Shevlin, M., McGucklin, C. & Navratil, M. (2001). The Santa Clara Strength of Religious Faith Questionnaire: Confirmatory factor analysis. *Pastoral Psychology*, 49, 5, 379-384.
- Parkes, C.M. (1998). *Recovery from bereavement* (3rd ed.). Madison, CT: International Universities Press.
- Rooijen, L.B. van (1977). *Van Rooijens Opgewektheid en SOMberheid; Vropsom-vragenlijst*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Schut, H. A. W., Stroebe, M. S., Boelen, P. A. & Zijerveld, A. M. (2006). Continuing Relationships with the Deceased: Disentangling Bonds and Grief. *Death Studies*, 30, 757-766.

- Stroebe, M.S., Hansson, R.O., Stroebe, W. & Schut, H. (2001) (Eds.). *Handbook of bereavement research: Consequences, coping and care*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Stroebe, M., Stroebe, W. & Hansson, R.O. (1993) (Eds.). *Handbook of bereavement: Theory, research and intervention*. New York: Cambridge University Press.
- Walter, T. (1999). *On bereavement: The culture of grief*. Buckingham: Open University Press.
- Weiss, M.J. (2001). Dead but not necessarily buried: A growing Number of Americans are rethinking last Rites. *American Demographics*, 1, 40-41.
- Wijngaarden, B. van, Wennink, H.J. & Kok, I. (2003). *Klinische uitkomstindicatoren in de GGZ en verslavingszorg*. Trimbos-instituut, Utrecht.
- Wilcox, M. D. (1996). Cremation is a growing Trend. *Kiplinger's Personal Finance Magazine*, 50, 6.